DSSSB TGT & PGT
Part-B
SCHOLAR BATCH
संस्कृत
सन्धि (विसर्ग संधि)
Part -2
LIVE 09-04-2024 05:00 PM

अथ विसर्गसन्धिः

सकारादेशविधायकं विधिसूत्रम्

विसर्जनीयस्य सः ८ | ३ | ३४ ॥

खरि । विष्णुस्त्राता ।

विसर्जनीयस्य सः । विसर्जनीयस्य षष्ठ्यन्तं सः प्रथमान्तं द्विपदमिदं सूत्रम्।
खरवसानयोर्विसर्जनीयः से एकदेश खरि की अनुवृत्ति आती है।

वैकल्पिकविसर्गादेशविधायकं विधिसूत्रम्

वा शरि ८।३।३६ ॥

शरि विसर्गस्य विसर्गो वा । हरिः शेते, हरिश्शेते।

वा शरि। वा अव्ययपदं, शरि सप्तम्यन्तं द्विपदमिदं सूत्रम् । इस सूत्र में शर्परि विसर्जनीयः से विसर्जनीयः की तथा विसर्जनीयस्य सः से विसर्जनीयस्य की अनुवृत्ति आती है।

शर परे होने पर विसर्ग के स्थान पर विकल्प से विसर्ग आदेश होता है।

रुत्वविधायकं विधिसूत्रम्

स- ससजुषो रुः ८ २६६ ॥

पदान्तस्य सस्य सजुषश्च रुः स्यात्।

ससजुषो रुः । सश्च सजूश्च ससजुषौ तयोः ससजुषोः, इतरेतरद्वन्द्वः । ससजुषोः षष्ठ्यन्तं, रुः प्रथमान्तं द्विपदमिदं सूत्रम् । पदस्य का अधिकार है।

पदान्त सकार तथा सजुष् शब्द के षकार के स्थान पर रु आदेश होता है।

उत्वविधायकं विधिसूत्रम्

अतो रोरप्लुतादप्लुते ६।१।११३ ॥

अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति । शिवोऽर्च्यः ।

अतो रोरप्लुतादप्लुते । न प्लुतः अप्लुतः, तस्मात् अप्लुतात्, तस्मिन् अप्लुते। अतः पञ्चम्यन्तं, रोः षष्ठ्यन्तम्, अप्लुतात् पञ्चम्यन्तम्, अप्लुते सप्तम्यन्तम् अनेकपदमिदं सूत्रम् । इस सूत्र में एङः पदान्तादति से अति की अनुवृत्ति आती है।

प्लुत - भिन्न ह्रस्व अकार से परे रु सम्बन्धी रेफ को उकार आदेश होता है प्लुत-भिन्न हस्व अकार के परे रहते ।

उत्वविधायकं विधिसूत्रम्

हशि च ६।१।११४ ॥

तथा । शिवो वन्द्यः ।

हशि च। हशि सप्तम्यन्तं च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् । अतो रोरप्लुतादप्लुते से अतो रोरप्लुतात् की अनुवृत्ति आती है।

अप्लुत ह्रस्व अकार से परे रु वाले र के स्थान पर उकारादेश होता है हश् प्रत्याहार परे हो तो ।

यादेशविधायकं विधिसूत्रम्

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ८ । ३ । १७॥

एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि । देवा इह, देवायिह ।

भोस् भगोस् अघोस् इति सान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते-

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । भोश्च भगोश्च अघोश्च अश्च तेषामितरेतरद्वन्द्वः भोभगोअघोआः। भोभगोअघोआः पूर्वे यस्मात् स भोभगोअघोअपूर्वः, तस्य भोभगोअघोअपूर्वस्या रोः सुपि से रोः की अनुवृत्ति आती है ।

अश् के परे होने पर भो, भगो, अघो तथा अवर्ण पूर्व वाले रु के स्थान पर यकार आदेश होता है।

यलोपविधायकं विधिसूत्रम्

हलि सर्वेषाम् ८।३।२२॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य यस्य लोपः स्याद्धलि ।

भो देवाः । भगो नमस्ते । अघो याहि ।

हलि सर्वेषाम्। हलि सप्तम्यन्तं, सर्वेषाम् षष्ठ्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम्। भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि से भोभगोअघोअपूर्वस्य तथा व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य से व्योः में से केवल यकार का वचनविपरिणाम करके यस्य एवं लोपः शाकल्यस्य से लोपः की अनुवृत्ति आती है।

हल् परे होने पर भो, भगो, अघो तथा अवर्ण पूर्व वाले यकार का लोप हो जाता है।

रेफादेशविधायकं विधिसूत्रम्

रोऽसुपि ८।२।६९॥

अह्नो रेफादेशो न तु सुपि । अहरहः । अहर्गणः ।

रोऽसुपि । रः प्रथमान्तम्, असुपि सप्तम्यन्तं द्विपदमिदं सूत्रम् । अहन् से अहन् षष्ठीविभक्ति में विपरिणाम करके अनुवृत्ति आती है।

अहन् शब्द के अन्त्य नकार के स्थान पर रेफ आदेश होता है, किन्तु सुप् परे होने पर नहीं।

असुप्

अहन् + अहः

र् = अहरहः

अहन् + गणः → असुप्

र् = अहर्गणः

सुप् :- 21 प्रत्यय 7 विभक्ति X 3 वचन = 21 शब्दरूप

सु	औ	जस्
अम्	औट्	शस्
टा	भ्याम्	भिस्
ङे	भ्याम्	भ्यस्
ङसि	भ्याम्	भ्यस्
ङस्	ओस्	आम्
ङि	ओस्	सुप्

⇒ सुप् प्रत्याहार

रेफलोपविधायकं विधिसूत्रम्

रो रि ८।३।१४॥

रेफस्य रेफे परे लोपः ।

रो रि। रः षष्ठ्यन्तं, रि सप्तम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम्। ढो ढे लोपः से लोपः की अनुवृत्ति आती है।

रेफ के परे होने पर पूर्व रेफ का लोप होता है।

. ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽणः ६ | ३ | १११ ॥

ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः ।

पुना रमते । हरी रम्यः । शम्भू राजते । अणः किम् ? तृढः। वृढः।

मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रो रीति लोपे च प्राप्ते-

११२ - ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । द् च, र् च द्वौ इतरेतरद्वन्द्वः । द्वौ लोपयतीति ढ्रलोपः, तस्मिन् ढ्रलोपे । ढ्रलोपे सप्तम्यन्तं पूर्वस्य षष्ठ्यन्तं दीर्घः प्रथमान्तम्, अणः षष्ठ्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् ।

ढकार और रेफ के लोप होने में निमित्त भूत वर्ण रेफ और ढकार के परे होने पर पूर्व के अण् को दीर्घ होता है।

मनस् + रथः

हश्

उ

मनउ + रथः

मनस् + रथः
हशि च
उ
मनोरथः

परिभाषासूत्रम्

११३. विप्रतिषेधे परं कार्यम् ११४२ ॥

तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् ।

इति लोपे प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव। मनोरथः।

११३ - विप्रतिषेधे परं कार्यम् । विप्रतिषेधे सप्तम्यन्तं परं प्रथमान्तं कार्यं प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम्।

तुल्यबल वाले सूत्रों में विरोध होने पर परकार्य होता है।

DSSSB TGT & PGT संस्कृत SCHOLAR BATCH

सुलोपविधायकं विधिसूत्रम्

१९४. एतत्तदोः सुलोपो कोरनञ्समासे हलि ६।१।१३२ ॥

अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपो हलि, न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । अको किम्? एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् ? असः शिवः । हलि किम् ? एषोऽत्र ।

हल् के परे होने पर एतद् और तद् शब्द के बाद आने वाले सुप्रत्यय का लोप होता है किन्तु उन शब्दों में अकच् प्रत्यय न हुआ हो तो ।

तद् + सु + शम्भुः

स + स् + शम्भुः

स शम्भुः